

ЗДІЙСНЕННЯ БАТЬКАМИ ПРАВА НА ПРЕДСТАВНИЦТВО І ЗАХИСТ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ

Розглянуто проблемні питання здійснення батьками права на представництво і захист прав та інтересів дитини. Дано висновок, що особливості здійснення такого права визначаються віком дитини і сферою правовідносин, в яких таке представництво має місце. Батьки здійснюють право на представництво і захист прав та інтересів своїх малолітніх дітей у матеріальних і процесуальних правовідносинах. Батькам не належить право на представництво неповнолітньої дитини у сфері майнових і особистих немайнових відносин, вони надають лише допомогу неповнолітнім у здійсненні ними майнових прав.

Ключові слова: батьки, діти, представництво, права дитини, інтереси дитини, захист прав.

В умовах реформування цивільного та сімейного законодавства інститут представництва набуває свого нового змістовного наповнення. Саме за допомогою представництва забезпечується здійснення суб'єктами правовідносин своїх прав і обов'язків. У цивільному праві традиційно розрізняють добровільне й обов'язкове представництво. Обов'язкове представництво, на відміну від добровільного, характеризується тим, що воно існує незалежно від волевиявлення особи, яку представляють [1, с. 249–250]. Саме обов'язкове представництво йменують ще представництвом за законом, до якого відносять представництво батьками своїх дітей. Представництво батьками своїх дітей було предметом дослідження як правників радянських часів, зокрема В. О. Рясенцева [2, с. 334–336; 3, с. 231], так і сучасного періоду, наприклад, проблемні питання законного представництва досліджували І. О. Гелецька [4], С. Г. Керимов [5]. Проте в більшості своїй дослідження стосувалися аналізу цивільно-правових відносин законного представництва. У той же час одним із особистих немайнових прав і обов'язків батьків є, як наголошує Ю. С. Червоний, право та обов'язок батьків на представництво і захист прав та інтересів своїх дітей [6, с. 318]. Особливості здійснення такого права батьками, як суб'єктами сімейних правовідносин, є недостатньо дослідженими в науці, та й сучасні погляди, висловлені в юридичній літературі, свідчать про докорінну зміну усталених понять у сімейному та цивільному праві. Так, на думку Л. І. Шаповал, представництво батьків щодо

своїх малолітніх дітей не можна віднести до законного представництва, бо батьки виконують свої представницькі функції без спеціальних на те повноважень, іншими словами, законом такі повноваження не визначаються, а відтак представництво батьків не підпадає під ознаки законного представництва [7, с. 9]. В нотаріальній практиці також виникають питання щодо здійснення батьками свого права на представництво дитини при укладенні правочинів щодо майна малолітньої дитини, зокрема, щодо можливості видачі батьками довіреності іншій особі на вчинення такого правочину. Не містить чіткої відповіді на це питання ні Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. (далі — СК України), ні Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (далі — ЦК України). Зазначене вище й підкреслює актуальність дослідження проблеми представництва і захисту батьками прав та інтересів дитини.

Метою цієї статті є визначення особливостей здійснення батьками права на представництво і захист прав та інтересів дитини.

Необхідно зазначити, що в дореволюційній російській цивілістиці батьки прямо не зазначались законними представниками своїх дітей, ретельному дослідженню підлягав інститут батьківської влади, хоча інститут представництва був відомий дореволюційному цивільному праву. Д. І. Мейер зазначав, що законодавство розрізняє між неповнолітніми малолітніми (не досягли 17-літнього віку) і неповнолітніми у тісному сенсі (17–21-літнього віку), визнає за останніми значну здатність до цивільної діяльності, надає їм

© Л. В. Красицька, 2012

самим управляти їхнім майном, тобто вчиняти юридичні дії, пов'язані з управлінням, і відмовляє лише у праві приймати на себе зобов'язання без згоди піклувальників. Малолітні, говорячи взагалі, вважаються зовсім нездатними до цивільної діяльності [8, с. 94]. Г. Ф. Шершєневич, досліджуючи інститут представництва, вказував, що підставою, у силу якої виникає представництво, є закон або договір. Відповідно до того представництво в силу закону називається законним або необхідним, а в силу угоди — договірним або добровільним. Законне представництво виникає у всіх тих випадках, коли особа позбавлена дієздатності, і представництво має своєю метою заповнити цей недолік. Такими є випадки опіки над малолітніми, божевільними, глухоніми, марнотратниками, а також представництво юридичних осіб [9, с. 97]. Отже, до революційна цивілістика опіку над малолітніми вважала законним представництвом.

Коли у XIX ст. правило про наділення батьків правами опікунів з'явилося в російському законодавстві, воно було обґрунтовано намаганням надати дитині статус повноцінного суб'єкта права, відійти від батьківської влади (повної і безконтрольної, що включала право розпорядитися життям дитини) до батьківської опіки [10, с. 112]. Й. О. Покровський з цього приводу зазначав, що будучи принципово лише засобом для виконання опікунських обов'язків, батьківські права, природно, перебувають під загальним контролем державної влади, яка турбується про усунення можливих зловживань [11, с. 190].

В радянському цивільному та сімейному праві батьків вже розглядали як законних представників своїх дітей при вчиненні правочинів, а також у суді та в інших установах [2, с. 329; 3, с. 232; 12, с. 187]. У той час вважалось, що законне представництво батьків не потребує спеціального оформлення їх повноважень. Підставою цього є належним чином засвідчене походження дитини від цих батьків [13, с. 160]. В. І. Кисіль з цього приводу зазначає, що батьки є законними представниками своїх неповнолітніх дітей¹ і для здійснення цих повноважень не вимагається спеціального оформлення. Підставою є факт родинних зв'язків — вказівка у свідоцтві про народження дитини, що дана особа є її батьком або матір'ю [14, с. 19].

Згідно з ч. 1 ст. 237 ЦК України представництвом є правовідношення, в якому одна сто-

¹ За радянським законодавством всі діти до 18 років вважалися неповнолітніми.

рона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Частина 1 ст. 242 ЦК України передбачає, що батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей. Стаття 6 СК України визначає, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Відповідно до ст. 14 СК України сімейні права є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі. Якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника.

Визначення батьків законними представниками своїх неповнолітніх дітей викликає дискусію у цивілістиці. Так, Н. М. Єршова зазначає, що батьки, усиновлювачі і піклувальники не виступають в якості законних представників неповнолітніх у віці від 15 до 18 років при вчиненні ними правочинів, так як останні укладаються самими неповнолітніми, хоча й за згодою батьків, усиновлювачів і піклувальників. Проте і вони є представниками неповнолітніх у широкому сенсі, тобто виступають у захист прав та інтересів неповнолітніх у всіх установах, у тому числі й судових, а також при укладенні майнових договорів [15, с. 10]. Я. Р. Веберс зазначає, що в радянській цивілістичній літературі склалася майже єдина точка зору, що батьки і піклувальники неповнолітніх у віці від 15 до 18 років не є їх законними представниками в області цивільного права. Відмовляючись визнавати піклувальників і відповідно батьків в якості законних представників, теорія цивільного права не дає їм також й іншої кваліфікації [16, с. 143].

І. А. Бірюков взагалі вважає, що батьки не є представниками своїх дітей, обґрунтовуючи свою позицію, зокрема, тим, що відповідно до ст. 179 СК України аліменти, одержані на дитину, є власністю того з батьків, на чие ім'я вони виплачуються, і мають використовуватися за цільовим призначенням. Представник не може стати власником майна, одержаного на користь особи, яку він представляє. На підставі ст. 178 СК України дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, батьки мають право використовувати на виховання й утримання дитини та на невідкладні потреби сім'ї.

Представник зобов'язаний звітувати перед особою, яку він представляє, за використання її майна і не має права використовувати це майно на користь інших осіб. Як бачимо, із СК України не впливає того, що батьки є представниками своїх дітей. Правове становище батьків визначається батьківством (материнством), а не представництвом [17, с. 117].

Видається, що не зовсім можна погодитися з І. А. Бірюковим, що батьки не є представниками своїх дітей, зважаючи на ту обставину, що батьки є власниками аліментів, які одержані на дитину. Положення ст. 179 СК України про право власності батьків на аліменти, які стягуються на дитину, викликає багато критики у фахівців в області сімейного права, таке положення суперечить сутності сімейних правовідносин. Безумовно, право власності на аліменти повинні мати діти, а права батьків щодо аліментів, одержаних на дитину, мають визначатися обсягом дієздатності дитини. Оскільки діями законного представника «доповнюється» недостатній обсяг дієздатності малолітньої дитини для забезпечення нормального функціонування цивільного обороту і здійснення особистих немайнових прав малолітньої дитини, то можна стверджувати, що батькам належить право на представництво малолітньої дитини.

Представництво батьками прав малолітніх дітей здійснюється як у майнових правовідносинах (наприклад, при укладенні правочину від імені малолітньої дитини), так і у сфері особистих немайнових правовідносин (наприклад, батьки визначають ім'я дитини; місце проживання дитини, яка не досягла десяти років). Основною ознакою представництва у цивільному праві є вчинення представником правочину не від власного імені, а від імені особи, яку представляють. Стаття 14 Цивільного кодексу УРСР від 18 липня 1963 р. передбачала, що за неповнолітніх, які не досягли 15 років, угоди укладають від їх імені батьки (усиновлювачі) або опікун. Аналогічну норму містить на сьогодні пункт 3.2. Глави 1 Розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затв. наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 (далі — Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України): правочини за малолітніх, а також від імені фізичних осіб, визнаних у судовому порядку недієздатними, вчиняють батьки (усиновлювачі) або опікуни. Відповідно до ч. 1 ст. 177 СК України батьки управляють майном,

належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження. Батьки зобов'язані дбати про збереження й використання майна дитини в її інтересах. Якщо малолітня дитина може самостійно визначати свої потреби та інтереси, батьки здійснюють управління її майном, враховуючи такі потреби та інтереси.

При здійсненні батьками права на представництво малолітньої дитини виникає питання про можливість обмеження такого права, зокрема, про недопустимість видачі батьками малолітньої дитини довіреності на вчинення правочину від імені малолітньої дитини. Так, пункт 3.4. Глави 1 Розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України передбачає, що нотаріус не приймає для посвідчення правочин, що укладається від імені малолітньої дитини представником батьків (усиновлювачів) або одного з них. Проте ЦК України, СК України не передбачає прямої заборони батькам на видачу ними довіреності від імені малолітньої особи. Видається, що Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України в цій частині потребує змін шляхом виключення встановленої заборони на видачу батьками довіреності на вчинення правочину від імені малолітньої дитини.

У Російській Федерації з цього приводу був підготовлений науковий висновок Уральського відділення Російської школи приватного права, в якому зазначається, що законними представниками малолітніх є батьки, усиновлювачі чи опікуни. Проте звідси не слідує недопустимість реалізації відповідних повноважень батьків, усиновлювачів чи опікунів через представників. Справа в тому, що, по-перше, при вчиненні правочинів від імені малолітніх особистість законного представника особливого значення не має. По-друге, дії представника з точки зору юридичної прирівнюються до дій особи, яку представляють. По-третє, видаючи довіреність будь-кому на вчинення правочину від імені малолітнього, батьки, усиновлювачі або опікуни тим самим виражають свою волю на вчинення правочину, зазначеного в довіреності. Висновок: немає ніяких перешкод для видачі батьками, усиновлювачами або опікунами довіреностей на вчинення правочинів від імені малолітніх громадян [18, с. 22].

Що ж стосується представництва батьками неповнолітніх дітей, то у сфері майнових відносин у «чистому вигляді» представництва не існує, оскільки стороною правочину виступає сам неповнолітній, батьки тільки дають згоду

на вчинення неповнолітньою дитиною певних правочинів, визначених законом.

Пункт 3.5. Глави 1 Розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України передбачає, що правочини від імені неповнолітніх, а також від імені осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть бути посвідчені лише за умови, якщо вони вчинені за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника та з дозволу органу опіки й піклування. Видається, що така редакція пункту 3.5. є недосконалою і потребує змін, оскільки її тлумачення надає підстави стверджувати, що всі правочини неповнолітні вчиняють лише за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника та з дозволу органу опіки й піклування. Більш вдало була редакція пункту 40 вже нечинної Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затв. наказом Міністерства юстиції України від 3 березня 2004 р. № 20/5: неповнолітня особа вчиняє правочини, за винятком правочинів, передбачених статтею 31 та частиною першою статті 32 Цивільного кодексу України, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від батьків (усиновлювачів) або піклувальника й органа опіки й піклування. На вчинення неповнолітньою особою, а також особою, цивільна дієздатність якої обмежена, правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки й піклування.

Неповнолітня особа самостійно відповідає за завдану нею шкоду належним їй майном, і лише в разі недостатності такого майна субсидіарну відповідальність будуть нести батьки такого неповнолітнього. У сфері особистих немайнових відносин неповнолітні здійснюють особисті немайнові права самостійно, батьки їх не представляють. Так, якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою (ч. 3 ст. 160 СК України); якщо батько змінив своє ім'я, по батькові дитини, яка досягла чотирнадцяти років, змінюється за її згодою (ст. 149 СК України); фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право на вільне самостійне пересування по території України і на вибір місця перебування (ч. 2 ст. 313 ЦК України) тощо.

Отже, можна стверджувати, що в матеріальних правовідносинах батьки не є законни-

ми представниками своїх неповнолітніх дітей. Батькам не належить право на представництво прав неповнолітньої дитини у сфері майнових і особистих немайнових відносин. Батьки надають лише допомогу неповнолітнім у здійсненні ними майнових прав, забезпечуючи охорону інтересів дитини, наприклад, шляхом дачі згоди на вчинення відповідного правочину щодо нерухомого майна неповнолітньої особи.

Ю. Ф. Беспалов, аналізуючи російське законодавство, зазначає, що участь законного представника в реалізації прав дитини викликана фізичною й розумовою незрілістю останньої. Підставою участі є неповна дієздатність або недієздатність дитини (стосовно дітей у віці до 6 років). Ступінь і межі такої участі визначаються сімейним законодавством. Вони залежать від різного роду обставин. До їх числа, на думку Ю. Ф. Беспалова, варто віднести наступні:

1. Вік дитини. У тому випадку, коли дитина не досягла віку 14 років, ступінь участі може бути позначена як основна, а в окремих випадках — і єдина. Вони можуть замінити дитину, представляючи її. До досягнення віку 10 років дитина не вчиняє юридично значущі дії... З досягненням 10 років вона вправі висловити свою думку з питань реалізації її прав, може бути заслуханою в суді тощо. У віці 14 років і більше вона, за згодою законних представників, бере участь у багатьох сімейних відносинах. Участь законних представників може бути охарактеризована як додаткова.

2. Вид і підстава зв'язку між дитиною і законними представниками... Зв'язок батьків і дітей визначається кровним спорідненням. Усиновлювачів і дітей — актом усиновлення. Опікунів (піклувальників) і дітей — адміністративним актом. Прийомних батьків і дітей — договором про передачу дитини до прийомної сім'ї... Батьки, у порівнянні з особами, що їх замінюють, мають більші можливості участі в реалізації прав дитини.

3. Правове положення дитини. Можна виділити дві категорії дітей: По-перше, це діти, що виховуються в сім'ях батьків. По-друге, діти-сироти та діти, які позбавлені батьківського піклування і виховуються в сім'ях усиновлювачів, опікунів (піклувальників), прийомних батьків, в установах для дітей... Стосовно першої групи дітей права здійснюють батьки. Права батьків (батьківські права) за своїм обсягом ширше прав інших законних представників. Стосовно другої групи дітей права здійснюють особи, що замінюють батьків. Права цих осіб вужче за об-

сягом у порівнянні із правами батьків. Межі участі законних представників збігаються. Вони визначаються інтересами дитини. Участь законних представників у реалізації прав дитини можлива лише в рамках, що не виходить за поняття «інтерес» дитини. У випадку порушення інтересів дитини можливо припинення або обмеження участі законних представників у реалізації прав дитини [19, с. 89–92].

Безумовно, вірною є позиція Ю. Ф. Беспалова, що межі здійснення батьками права на представництво дитини визначаються інтересами дитини. Саме якнайкраще забезпечення інтересів дитини й обумовлює необхідність здійснення батьками права на представництво малолітньої дитини та надання допомоги у здійсненні прав неповнолітній дитині в матеріальних правовідносинах.

Ю. С. Червоний наголошував, що необхідно розрізняти здійснення батьками прав і обов'язків на представництво і захист прав та інтересів своїх дітей в області цивільного матеріального права і в області цивільного процесуального права [6, с. 319].

Відповідно до ч. 2 ст. 154 СК України батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування і громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень.

Б. М. Юрков вказує, що під судовим представництвом розуміють правовідношення, в силу якого одна особа — представник — здійснює в суді процесуальні дії від імені і в інтересах іншої особи з метою подання юридичної допомоги при розгляді цивільної справи... Судове представництво відрізняється від суміжних правових інститутів, наприклад, від представництва у цивільному праві. Метою представництва у цивільному праві є здійснення представником від імені і за рахунок представляемого певних юридичних дій (наприклад, укладення цивільно-правових угод). Метою судового представництва є захист представником у суді інтересів сторін, третіх осіб, а також допомога суду в установленні істини зі справи. У цивільному праві при здійсненні угод представником завжди відбувається заміна представляемого представником. В судовому представництві поряд з участю представника може бути й особиста участь громадянина [20, с. 109–110]. Своєрідною ознакою цивільного процесуального представництва виступає його мета, що передбачає отримання позитивного правового

результату для особи, в інтересах якої діє процесуальний представник [21, с. 10].

Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. містить ст. 39 «Законні представники», частини 1 та 2 якої передбачають, що права, свободи та інтереси малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб захищають у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом. Права, свободи та інтереси неповнолітніх осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть захищати в суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, піклувальники чи інші особи, визначені законом. Суд може залучити до участі в таких справах неповнолітню особу чи особу, цивільна дієздатність якої обмежена. Відповідно до ч. 1 ст. 18 СК України кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу.

Отже, у процесуальних правовідносинах батьки є завжди представниками малолітніх дітей і можуть бути представниками неповнолітніх дітей.

Таким чином, особливості здійснення батьками права на представництво і захист прав та інтересів дитини визначаються віком дитини і сферою правовідносин, в яких таке представництво має місце. Законне представництво необхідно розглядати виключно у широкому значенні як представництво в матеріальних правовідносинах і процесуальних правовідносинах. Батьки здійснюють право на представництво і захист прав та інтересів своїх малолітніх дітей у матеріальних і процесуальних правовідносинах. Пропонується внести зміни до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України в частині виключення встановленої заборони на видачу батьками довіреності на вчинення правочину від імені малолітньої дитини. Щодо неповнолітніх дітей батьки здійснюють право на представництво і захист їх прав та інтересів лише у процесуальних правовідносинах. Батькам не належить право на представництво неповнолітньої дитини у сфері майнових і особистих немайнових відносин, вони надають лише допомогу неповнолітнім у здійсненні ними майнових прав. Межі здійснення батьками права на представництво і захист прав та інтересів дитини визначаються інтересами дитини. Подальші дослідження проблемних питань здійснення

батьками права на представництво і захист прав та інтересів дитини сприятимуть підвищенню ефективності захисту прав дитини в Україні.

Список використаної літератури

1. Цивільне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х томах / за заг. ред. Я. М. Шевченко. — Т. 1. Загальна частина. — К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 520 с.
2. Рясенцев В. А. Представительство и сделки в современном гражданском праве / В. А. Рясенцев — М. : Статут, 2006. — 603 с.
3. Советское гражданское право : учебник. В 2-х частях. Ч. 1 / под ред. В. А. Рясенцева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрид. лит., 1986. — 560 с.
4. Гелецька І. О. Правове регулювання відносин представництва у цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. О. Гелецька. — Київ, 2005. — 26 с.
5. Керимов С. Г. Представництво за законом в цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С. Г. Керимов. — Київ, 2006. — 20 с.
6. Семейное право Украины : учебник / под ред. Ю. С. Червоного. — Х. : ООО «Одиссей», 2004. — 520 с.
7. Шаповал Л. І. Представництво в цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. І. Шаповал. — Київ, 2007. — 20 с.
8. Мейер Д. И. Русское гражданское право [Электронный ресурс] / Д. И. Мейер. — Режим доступа : http://civil.consultant.ru/elib/books/45/page_13.html.
9. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 года) / Г. Ф. Шершеневич. — М. : Спарк, 1995. — 764 с.
10. Михеева Л. Ю. Сущность опеки (попечительства) как формы устройства физических лиц / Л. Ю. Михеева, И. М. Кузнецова // Проблемы гражданского, семейного и жилищного законодательства / отв. ред. В. Н. Литовкин. — М. : ОАО «Издательский дом «Городец», 2005. — С. 106–116.
11. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / Иосиф Алексеевич Покровский. — Изд. 4-е, испр. — М. : Статут, 2003. — 351 с.
12. Рясенцев В. А. Семейное право / Владимир Александрович Рясенцев. — М. : Юрид. лит., 1971. — 294 с.
13. Маслов В. Ф. Действующее законодательство о браке и семье / В. Ф. Маслов, З. А. Подпригора, А. А. Пушкин / под ред. проф. А. А. Пушкина. — Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1972. — 212 с.
14. Кисиль В. І. Права і обов'язки батьків і дітей / Василь Іванович Кисиль. — К. : Т-во «Знання» УРСР, 1985. — 48 с.
15. Ершова Н. М. Охрана прав несовершеннолетних по советскому гражданскому и семейному праву / Н. М. Ершова. — М. : Изд-во «Юридическая литература», 1965. — 103 с.
16. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс ; Латвийский государственный университет им. П. Стучки. — Рига : Изд-во «Зинатне», 1976. — 231 с.
17. Бірюков І. А. Співвідношення природних прав з цивільною правоздатністю і суб'єктивними правами батьків та дітей / І. А. Бірюков // Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України : матеріали Круглого столу (25 травня 2006 р., м. Київ). — Х. : Ксилон, 2007. — С. 113–118.
18. Заключение о возможности родителям, усыновителям или опекунам выдавать доверенности на совершение сделок от имени малолетних граждан : приложение к письму Уральского отделения Российской школы частного права от 17 июля 2001 г. № 15а-07 // Семейное и жилищное право. — 2004. — № 1. — С. 20–22.
19. Беспалов Ю. Ф. Теоретические и практические проблемы реализации семейных прав ребенка в Российской Федерации : дис. ... док-ра юрид. наук : 12.00.03 / Беспалов Юрий Федорович. — М., 2003. — 348 с.
20. Цивільне процесуальне право України : [підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, П. І. Радченко та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. — Х. : Основа, 1992. — 416 с.
21. Лазько Г. З. Правова природа процесуального представництва у цивільному процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Г. З. Лазько. — Київ, 2006. — 19 с.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2012 р.